УДК 141:2-15:2-16+502/504
DOI https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.2.34

Пальчик Андрій Олександрович,
кандидат філософських наук,
викладач Інституту богословських наук Непорочної Діви Марії
Кам'янець-Подільської дієцезії Римо-католицької церкви
orcid.org/0000-0003-1247-1734
Scopus Author ID: 59318061400
oapalchyk@gmail.com

ПРОБЛЕМА ВІДНОШЕННЯ «БОГ – СВІТ» В ЕНЦИКЛІЦІ ПАПИ ФРАНЦИСКА «LAUDATO SI'»: СПРОБИ ПАНЕНТЕЇСТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті здійснюється критичний аналіз літератури щодо панентеїстичної інтерпретації енцикліки папи Франциска (1936–2025) «Laudato si'» за десять років з моменту її видання. Актуальність статті зумовлена необхідністю дослідження новаторського (на рівні церковного вчення) філософсько-богословського осмислення відношення між Богом і світом, у якому особливим чином наголошується іманентність Бога в контексті екотеологічного руху, а також «просторового» й «панентеїстичного» поворотів у філософсько-релігійній і богословській думці.

Якщо можна впевнено стверджувати, завдяки підкресленню в «Laudato si'» онтологічної дистанції між Богом і світом, відсутність в енцикліці пантеїстичних ідей, то постає слушне питання про можливість тлумачення деяких її фрагментів у категоріях панентеїстичної моделі відношення «Бог – світ». Такі автори, як В. Манкузо, С. Вільямс і Ф. Краббе дають позитивну (більш чи менш обґрунтовану) відповідь на це питання, однак, на нашу думку, їхня аргументація не надає достатніх підстав для такого твердження. У статтях В. Мендонси й Т. Мессіас указується на близькість ідей, представлених в енцикліці, до панентеїзму, а в працях Р. Баттоккіо й А. Кліффорд уже відчувається серйозний скепсис. Також звертається увага на статтю А. Возніци, яка ставить акцент на розумінні папою Франциском світу як таїнства – концепції, близької до однієї з версій панентеїзму – пансакраменталізму.

Труднощі, пов'язані з панентеїстичним тлумаченням енцикліки «Laudato si'» (як й інших прикладів філософсько-богословської думки), можна вбачати в недостатній ясності концепту, яким є панентеїзм (а звідси й відсутність чітких критеріїв для аналізу), а також обмеженому й вибірковому залученні творів, автори яких (напр., А.Н. Вайтгед, Дж. Кобб, П. Тейяр де Шарден, Ю. Мольтман, А. Пікок, А. Гебара тощо) уважаються панентеїстами.

Ключові слова: енцикліка «Laudato si'», папа Франциск, панентеїзм, екотеологія.

Palchyk Andrii,
Candidate of Philosophical Sciences,
Lecturer of the Institute of Theological Sciences
of the Immaculate Virgin Mary
Kamianets-Podilsky Diocese of the Roman Catholic Church
orcid.org/0000-0003-1247-1734
Scopus Author ID: 59318061400
oapalchyk@gmail.com

THE PROBLEM OF GOD-WORLD RELATIONSHIP IN POPE FRANCIS' ENCYCLICAL "LAUDATO SI'": ATTEMPTS AT PANENTHEISTIC INTERPRETATION

The article critically analyzes the literature on the panentheistic interpretation of the encyclical of Pope Francis (1936–2025) "Laudato si", over the ten years since its publication. The relevance of the article is related to the need to study an innovative (at the level of church teaching) philosophical and theological understanding of the relationship

between God and the world, which specifically emphasizes the immanence of God in the context of the ecotheological movement, as well as the "spatial" and "panentheistic" turns in philosophical, religious and theological thought.

If we can confidently assert, thanks to the emphasis on the ontological distance between God and the world in "Laudato si", the absence of pantheistic ideas in the encyclical, then a valid question arises about the possibility of interpreting some of its fragments in the categories of the panentheistic model of the God-world relationship. Authors such as V. Mancuso, S. Williams, and F. Crabbé give a positive, more or less well-founded answer to this question; however, in our opinion, their argumentation does not provide sufficient grounds for such a statement. The articles by V. Mendonca and T. Messias indicate the proximity of the ideas presented in the Encyclical to panentheism, and the works by R. Battocchio and A. Clifford already express serious skepticism. The article also draws attention to the article by A. Woźnica, which emphasizes Pope Francis' understanding of the world as a sacrament – a concept close to one of the versions of panentheism – pansacramentalism.

The difficulties associated with the panentheistic interpretation of the encyclical "Laudato si" (as well as other examples of philosophical and theological thought) can be seen in the lack of clarity of the concept of panentheism (and hence the lack of clear criteria for analysis), as well as the limited and selective inclusion of works whose authors (e.g., A. N. Whitehead, J. Cobb, P. Teilhard de Chardin, J. Moltmann, A. Peacock, I. Gebara, etc.) are considered panentheists.

Key words: Encyclical "Laudato si", Pope Francis, panentheism, ecotheology.

Вступ. Минає десять років з моменту видання енцикліки папи Франциска «Laudato si'» (24.05.2015) – «безпрецедентного явища в історії католицького соціального вчення», що отримало схвальні відгуки в таких журналах, як «Nature» і «Science» (Williams, 2019, с. 145). І дійсно, годі й шукати подібного церковного документа, у якому б так виразно висвітлювалася проблематика захисту довкілля через призму ґрунтовної філософсько-богословської рефлексії.

Жвавий інтерес до енцикліки «Laudato si'» можна пояснити не тільки проведеним у ній аналізом різноманітних аспектів (антропологічного, духовного, соціально-економічного, політичного тощо) екологічної проблематики, а й тим, що вона стала цікавим інтелектуальним явищем на тлі «просторового повороту» в теологічній думці. В енцикліці папи Франциска богословське осмислення категорії *простору* врешті стало предметом особливої уваги з боки Вчительського уряду Католицької церкви в контексті проблематики відношення «Бог – світ». Як пише Р. Рор, характеризуючи попередню традицію богословської думки, «замість того, аби бути всезагальною космологією, у якій кожен може жити з властивою йому гідністю, наша віра стала однією з теологій серед інших конкуруючих між собою церковних теорій спасіння» (Rohr, 2024, с. 26). Компетентне й коректне, з погляду християнської догматики, пояснення цього відношення завжди було актуальним: «Різні форми деїзму, як правило, повністю відкидали будь-яке теологічне значення космосу. З майже протилежного боку, пантеїзм міцно пов'язував Бога з усім існуючим і, отже, з простором» (Palma, 2023, с. 4). Класичний теїзм (представлений, напр., Томою Аквінським) пропонував модель Бога, у якій Його іманентність у світі обговорювалася в категоріях божественної *сили* (якій підкоряється все творіння), божественного *знання* (відкритості, прозорості творіння для «Божого зору») і божественної *сутності* (присутності Бога у твореннях як «Причини їхнього існування») (Palma, 2023, с. 4). Водночас в історії філософсько-богословської думки неодноразово робилися спроби більш виразного наголошення Божої іманентності (напр., Рамануджа, Самуель Александер, Чарльз Пірс тощо), маючи на меті якщо не усунення, то принаймні максимальне зменшення дистанції між Богом і світом.

Із середини XX ст. у працях з філософсько-релігійної та теологічної тематики все більше наростає зацікавлення *панентеїстичною* концепцією відношення між Богом і світом тією мірою, що низка авторів почала констатувати «панентеїстичний поворот» у відповідних галузях (Пальчик, 2024b, с. 214). У зв'язку з цим багато дослідників, помічаючи в певних філософсько-релігійних ученнях (зокрема енцикліці «Laudato si'») спроби сильного наголошення іманентності Бога у світі, намагаються ствердити або підважити їх панентеїстичний характер. Можна погодитися з думкою Р. Баттоккіо, що «папа Франциск … не має наміру запропонувати теологічну модель, за допомогою якої можна було б повністю витлумачити відносини між Творцем і створінням, Богом і світом» (Battocchio, 2016, с. 615–616), однак певні тези

його енцикліки спровокували багатьох авторів до спроб окреслення такої моделі як панентеїстичної, тобто такої, яка, відповідно до етимології терміна «панентеїзм» (гр. «усе в Бозі»), була б спроможна пояснити існування світу «в Богові», не ототожнюючи Творця з творінням, але й водночас підкреслюючи їхній глибокий зв'язок.

Мета статті – висвітлити й критично оцінити аргументацію стосовно панентеїстичної інтерпретації представленого в енцикліці «Laudato si'» (далі – LS) розуміння відношення «Бог – світ», так підсумовуючи рефлексію дослідників на цю тему за десятиліття.

Відповідно, **завдання** полягають на аналізі текстів низки авторів, які займалися цією проблематикою, визначенні основних позицій, які вони зайняли, а також зазначенні проблем, пов'язаних із панентеїстичною інтерпретацією деяких фрагментів цієї енцикліки.

Окрім таких **методів**, як аналіз-синтез і порівняльний, застосовуються також генетичний (для з'ясування впливу церковного вчення, а також ідей певних християнських мислителів на філософсько-богословську думку в LS) і метод концептуального аналізу (у спробі пояснення концепту «панентеїзм»).

Виклад основного матеріалу. У рефлексії над відношенням «Бог – світ» представники екотеологічної думки часто схиляються до пантеїзму (напр., Н.Ф. Штанте, діячі неоязичницьких рухів тощо) (Пальчик, 2024а), що й не викликає особливого подиву: ототожнення Божества з природою в пантеїзмі передбачає визнання абсолютної цінності навколишнього середовища. Однак такий підхід є неприйнятним для ортодоксального християнства, оскільки тотальна іманентність Божества світові нівелює елементарні релігійні уявлення про Бога як Творця, а світ – як творіння. Пантеїзм (щоправда без уживання самого цього терміна) був засуджений у догматичній конституції I Ватиканського Собору «Dei Filius» (24.04.1870): «Якщо хтось скаже, що субстанція або сутність Бога й усіх речей одна й та сама, піддається анафемі» (Dei Filius, 1870). Отже, не дивно, що папа Франциск (подібно, як і його попередники, зокрема Бенедикт XVI) відмежовується від пантеїзму як хибного, з погляду католицького вчення, уявлення про Бога (Woźnica, 2022, с. 7). В енцикліці LS понтифік указує на радикальну відмінність між язичницькими стародавніми віруваннями Близького Сходу (з характерними для них солярними й астральними міфологіями, теогоніями, обожнюванням стихій тощо) і біблійним світоглядом: «Юдейсько-християнська думка деміфологізувала природу. Захоплюючись її величчю та безмежністю, вона більше не вважала природу божественною» (Енцикліка, 2019, с. 60; Williams, 2019, с. 150). Макс Вебер раніше висловив подібну думку, пишучи про «розчаклування світу» (термін, упроваджений М. Шіллером для характеристики раціоналізації, «що активно впроваджувалася Просвітництвом») як початок процесу секуляризації, розпочатого власне в юдео-християнському середовищі (Лущ, 2016, с. 31).

У пункті 76 енцикліки LS папа наголошує на різниці в значеннях слів «природа» і «творіння»: «Природу зазвичай розуміють як систему, яку треба вивчати, розуміти й контролювати, тоді як створіння можна зрозуміти виключно як подарунок із простягнутих рук нашого Батька і як реальність, осяяну любов'ю, яка закликає всіх нас до вселенської єдності» (Енцикліка, 2019, с. 59). Така думка підважує пантеїстичний світогляд, оскільки в його межах немає місця для інтерсуб'єктивної взаємодії людства (як творіння) з Богом (як Творцем), що виступає «трансцендентним Ти» (Енцикліка, 2019, с. 63, 90). Водночас в Енцикліці сильно акцентується Божа іманентність у світі природи. Отже, чи можна говорити про таке розуміння відношення між Богом і світом в LS, де обстоюються ідея трансцендентності Бога стосовно творіння, але й одночасно іманентність Бога світові представлена в значно вищому ступені, ніж у класичному теїзмі? Чи можна було б назвати представлені папою Франциском уявлення про відношення між Богом і світом як панентеїстичні?

Віто Манкузо в книзі «Dio e il suo destino» (2015) визнає свою прихильність до панентеїстичного розуміння відношення між Богом і світом: «Моя думка визначається підтримкою цієї подвійної тези: усе, що існує у світі, є в Бозі, з іншого боку, ніщо, що існує у світі, включаючи світ загалом, не є Богом. Перше твердження... протистоїть теїзму та його онтологічному дуалізму; друге твердження... протистоїть пантеїзму та його онтологічному монізму» (Mancuso, 2015, с. 18). Таким чином,

у панентеїзмі італійський автор вибирає «золоту середину» між крайнощами відокремленого від Бога світу в класичному теїзмі й цілковитим злиттям Бога зі світом у пантеїстичній моделі. Манкузо називає панентеїзм «новою моделлю мислення», за допомогою якої можна пояснити думку папи Франциска про іманентність Бога світові: «Господь глибоко присутній у кожній істоті, не зазіхаючи на її незалежність, що породжує справедливу автономію земних дійсностей» (Енцикліка, 2019, с. 62).

Наведена рефлексія Манкузо спонукала іншого італійського дослідника Р. Баттоккіо до більш детального аналізу тексту енцикліки LS на предмет панентеїстичних ідей у її змісті. Чи дійсно папа Франциск схиляється до панентеїстичного бачення відношень між Богом і світом? По-перше, Баттоккіо знаходить підставу розглядати це питання, посилаючись на пункт 79 документа: «У всесвіті, що сформований за допомогою відкритих і взаємопов'язаних систем, ми розрізняємо численні форми зв'язків і співпричастя. Це дає нам змогу думати про цю цілісність як про відкриту до трансцендентності Бога, *усередині* [курсив наш – *А. П.*] якого вона розвивається» (Battocchio, 2016, с. 607; Енцикліка, 2019, с. 61). Тут звертає на себе увагу складний прийменник «усередині» як відповідник прийменника «в» (гр. *en*) у терміні «панентеїзм». Коментуючи наведений вище уривок, Баттоккіо зауважує, що «відкритість до іншого є водночас присутністю в іншому, іманентністю світу в Бозі», а також посилається на фрагмент промови апостола Павла на афінському Ареопазі: «У ньому [тобто Богові – *А. П.*] бо живемо, рухаємося й існуємо…» (Battocchio, 2016, с. 607; Святе Письмо, 2015, с. 166). Варто зауважити, що ця біблійна цитата з Діянь Апостолів (17:28) є одним із найбільш уживаних панентеїстами біблійних уривків (Palchyk, 2024, с. 38–39).

По-друге, автор статті звертає увагу на пункт 88 Енцикліки: «Не варто забувати, що існує безмежна відстань [між Богом і творінням – *А. П.*] і земні речі не мають Божої повноти» (Енцикліка, 2019, с. 68). Здається, що нагадування про «безмежну відстань» між Богом і світом ускладнює можливість панентеїстичної трактовки LS. Заклик до «повернення до образу Батька, Творця й одноосібного володаря світу» (пункт 75) провокує Баттоккіо до рефлексії над відношеннями між Богом і творінням в категоріях необхідності і свободи. Теза, що *світ необхідний Богові*, підтримувана «деякими формами панентеїзму», на думку італійського автора, заперечує статус сотворених Богом осіб як вільних, автономних суб'єктів. Однак, як пише папа Франциск, «творячи недосконалий світ, Господь певним чином хотів обмежити себе» (пункт 80). Цей уривок співзвучний ідеям Ю. Мольтмана, який намагався надати власної інтерпретації доктрині *створення світу з нічого* (ex nihilo) за допомогою кабалістичного вчення *zinzum* як самообмеження Бога в Його прагненні звільнити «місце» для світу. Подібну трактовку автономності творіння, застерігає Баттоккіо, варто приймати доволі обережно: стосунки між Богом і світом не можна розглядати як конкуренцію між Творцем і творінням, а самообмеження Бога треба розуміти як просторову метафору, що означала б «дар свободи іншим», а не необхідність неминучого обмеження себе в якомусь просторі. Ба більше, Бог заангажований у справи світу, супроводжує його в осягненні своєї мети, тобто самого ж Бога (тут папа Франциск у пункті 83 послуговується думкою П. Тейяра де Шардена). Отже, божественний атрибут усемогутності, на який В. Манкузо «дивиться з підозрою», не тільки не загрожує автономності творіння, а й виявляє себе в дарі свободи для всього, що не є Богом (Battocchio, 2016, с. 612–614).

В анотації до статті Баттоккіо зауважує, що спроби панентеїстичного тлумачення LS є доволі проблематичними (Battocchio, 2016, с. 615). І дійсно, аналіз, проведений італійським автором, показує труднощі в однозначному окресленні фрагментів енцикліки, у яких висвітлюється відношення «Бог – світ», як суто панентеїстичних. Наголошення іманентності Бога в тому ступені, у якому вона представлена папою Франциском, ще не означає радикального розриву з класичною теїстичною концепцією. Як уже вказувалося, переконання стосовно іманентності Бога у світі передбачається також у класичному теїзмі. З іншого боку, посилання на тезу про *розвиток усесвіту «всередині трансцендентності Бога»* є влучним і гідним особливої уваги, однак потребує ґрунтовного пояснення. Також, на думку К. Пфейфера, який проаналізував 13 можливих варіантів тлумачення формули «все в Богові», запропонованих Т. Оордом, жоден із цих варіантів не суперечить

доктринам класичних теїстів. Отже, потребуємо більш виразного визначення панентеїзму як відмінної від класичного теїзму моделі відношення «Бог – світ» (Pfeifer, 2020, с. 123–124).

Натомість С. Н. Вільямс уже не сумнівається в панентеїстичному характері LS. Уся енцикліка папи Франциска розуміється ним у категоріях *єдності* й *синтезу*, зокрема в питанні взаємопов'язаності Бога і всесвіту. Хоча, як і Баттоккіо, Вільямс усвідомлює «сумнозвісну складність визначення» панентеїзму, він усе ж таки застосовує цей термін для окреслення специфіки філософсько-богословської рефлексії папи. На відміну від інших авторів, Вільямс для обґрунтування своєї думки послуговується текстами не з II, а VI, останнього, розділу, присвяченого екологічному вихованню та духовності, а власне пункту 234, де папа Франциск подає свій коментар до висловлювання св. Йоана від Хреста (1542–1591). Іспанський містик XVI ст. у «Духовній пісні» зазначає, що «все добро, яке перебуває в реаліях і знаннях цього світу, «присутнє в Бозі безкінечно й у найвищому сенсі, чи краще сказати, що кожна з цих великих реалій – це Бог» (Енцикліка, 2019, с. 169). Франциск пояснює, що ці слова не свідчать про пантеїстичні переконання св. Йоана; реалії цього світу автор твору називає Богом «не тому, що земні речі, які піддаються визначенню, дійсно божественні, а через те, що містик засвідчує внутрішній зв'язок між Богом і всіма створіннями й таким чином відчуває, що «всі речі – Бог» (Енцикліка, 2019, с. 169; Williams, 2019, с. 149–150). Мері Фроліх звертає увагу на те, що уривок «Духовної пісні», на який посилається папа, «містить більше тонкощів», ніж представлено в енцикліці. Дослідниця наводить пояснення цього уривку самим св. Йоаном від Хреста: пізнавальна обмеженість, якою характеризується земне життя, дає змогу побачити у створіннях лише «проблиск» Бога; натомість безпосереднє та ясне бачення Божества залишається недоступним (Frohlich, 2016, с. 329). Отже, коментуючи в LS гносеологічний за своїм характером уривок твору іспанського містика, папа Франциск цікавиться лише його онтологічним аспектом.

Вільямс порівнює «францисканський», «усезагальний братерський» панентеїзм енцикліки LS із традиційними теїстичними поглядами на стосунок до Бога і Його творіння. Любов і турбота щодо творіння в традиційному теїзмі передбачають такі принципи: 1. Творінням притаманна «власна краса», а отже, було б недоречно навчати дітей шанобливого ставлення до них лише через те, що вони сотворені Богом; 2. Пріоритет любові до Бога як найвищого й найшляхетнішого почуття. Це означає, що «любов до Бога перетікає в любов до того, що Бог створив». Вільямс підсумовує своє порівняння, зосереджене передусім на *афективному* аспекті проблеми, таким висновком: «Традиційні теїсти віритимуть, що онтологічна близькість Бога та людських створінь у панентеїзмі не тягне за собою більшої духовної близькості, ніж це передбачає традиційний погляд» (Williams, 2019, с. 150–151). На нашу думку, такий висновок не дає чіткого усвідомлення різниці між панентеїзмом і класичним (традиційним) теїзмом. По-перше, рівень інтенсивності почуття до Бога чи речей цього світу ще не є критерієм, за яким варто розрізняти моделі відношення між Богом і світом; такий критерій необхідно шукати на площині онтологічного порівняння. По-друге, ураховуючи зауваження М. Фроліх, слова св. Йоана від Хреста про «проблиск» Бога в сотворених Ним речах не мусять схиляти до відмови від класичної теїстичної концепції Бога. Варто також додати, що, будучи «вірним томістом» (із часів навчання в Саламанці, де викладалася переважно «Сума теології»), автор «Духовної пісні» в роздумах постійно черпає з філософсько-богословського доробку св. Томи Аквінського – зразкового представника класичної теїстичної думки (Bańka, 2010, с. 171–172).

У статті, присвяченій енцикліці LS, Філіп Краббе також уважає представлену в ній думку папи Франциска панентеїстичною. Краббе послуговується визначенням Е. М. Девіса: панентеїзм – це «погляд на те, що божественна реальність *включає світ*, а також *іманентна* йому» (Crabbé, 2023; Davis, с. 2). На думку Краббе, панентеїзм є важливим методологічним ґрунтом для екотеологічного дискурсу (фундаментальним принципом якого є іманентність Бога у світі), представленого низкою дослідників: Ю. Мольтманом, С. Макфейг, А. Гебарою та іншими. Згідно з екотеологічним наративом, страждання творіння (зокрема людей) супроводжуються стражданням Бога як активного учасника подій, які відбуваються

у світі (Пол Фіддес); іманентний світові Бог впливає на світ відповідно до причинно-наслідкових зв'язків (Д. Г. Гріффін); панентеїстичний же світогляд передбачає відкриті можливості для всесвіту, а також людського життя як його частини. Іманентність Бога світові не заважає вияву свободи творінь, але спонукає їх до свідомої реалізації Його задумів. Краббе також зауважує генетичний зв'язок між філософією процесу (А. Н. Вайтгед і Дж. Кобб), ідеями Тейяра де Шардена й екотеологічною думкою, представленою, зокрема, в LS. При цьому варто враховувати таке: якщо ще можна погодитися з думкою, що панентеїзм уписаний у філософію процесу, то аж ніяк не можна звести філософію процесу до панентеїстичної проблематики. Також, на нашу думку, недоречно було б кваліфікувати всі екотеологічні тексти (включаючи LS) як панентеїстичні лише за критерієм належності до напряму, який також охоплює авторів, що чітко висловлюють свої *пантеїстичні* переконання (Пальчик, 2024а).

Філософський доробок А. Н. Вайтгеда й П. Тейяра де Шардена залучив в аналіз енцикліки LS Валеріан Мендонса. Для цього автора найважливішим ключовим словом енцикліки є *«інтегральна екологія»* (цій темі окремо присвячено четвертий розділ LS), у фундаменті якої покладена теза про взаємозв'язок усієї реальності (пункти 42, 91, 92, 117, 120, 138, 142, 240 документу) (Mendonca, 2015, с. 749). Метафізика інтерсуб'єктивності Вайтгеда й Тейяра де Шардена послугувала ґрунтом для інтегральної екологічної рефлексії, а прозріння другого з них вплинули на рефлексію папи Франциска: «Тейяр, синтезуючи у «Феномені людини» еволюційну філософію Берґсона з римо-католицькою теологією, зображує відношення Бога до світу як «Бога в усьому». Але для Вайтгеда в «Процесі та реальності» Бог і світ є «контрастними протилежностями» (Mendonca, 2015, с. 754). Хоча, на думку Мендонси, ці два погляди на відношення між Богом і світом різняться, але в поєднанні вони дають прийнятне панентеїстичне бачення реальності. При цьому автор посилається на визначення Лівінгстона, за яким панентеїзм є «вірою в те, що Буття Бога включає і пронизує весь усесвіт, так що кожна частина існує в Ньому, але (на відміну від пантеїзму) Його Буття є більшим, ніж усесвіт, і не вичерпується ним» (Mendonca, 2015, с. 755; Livingstone, 2014).

Мендонса звертає увагу на схожість панентеїстичної доктрини Тейяра де Шардена з LS у тринітарному аспекті. Якщо у філософії процесу Вайтгеда Бог представлений як одноосібний суб'єкт досвіду, то в Тейяра Він являє собою «спільноту божественних суб'єктів досвіду, які створюють «простір» у власному інтерсуб'єктивному полі діяльності для появи створених суб'єктів досвіду». Подібна думка з'являється в LS: «Божі Особи – це сталі відносини, а світ, створений за образом Божим, – плетиво відносин» (Mendonca, 2015, с. 755; Енцикліка, 2019, с. 174).

Інша дослідниця, А. М. Кліффорд, порівняла папську енцикліку LS із доробком екотеологині-панентеїстки Айвон Гебари. На відміну від папи Франциска, А. Гебара в критиці образу Бога («політичний Бог, … чиє головне завдання – домінувати й контролювати свої творіння»), створеного в патріархальних суспільствах, не погоджується визнавати нездоланну прірву між Творцем і творінням. Однак, на думку Кліффорд, рефлексія Гебари в певних елементах не суперечить енцикліці папи Франциска. У розділі «Сакраментальні знаки та святкування відпочинку» LS указується, що дистанція між Богом і світом не здається «нескінченною»: «Всесвіт розвивається в Бозі, який суцільно наповнює його» (Clifford, 2017, с. 39–40; Енцикліка, 2019, с. 168). Такий погляд, пише Кліффорд, не суперечить панентеїзму (в екофеміністичній версії Гебари) й узгоджується з думкою таких класиків католицької містично-богословської думки, як Бонавентура та Йоан від Хреста (Clifford, 2017, с. 40).

Натомість Тереза Мессіас у статті констатує близькість рефлексії про божественну іманентність в LS до панентеїстичної думки бразильського екотеолога Леонардо Боффа. Як пише бразильський філософ і богослов, «[панентеїзм – *А. П.*] – це дуже давня і шляхетна християнська концепція, яка може зміцнити нашу духовність і збагатити наше теологічне розуміння екології. Передусім, природно, ми повинні пам'ятати, що панентеїзм сильно відрізняється від пантеїзму… [панентеїзм – *А. П.*] починається з різниці між Богом і створінням, але завжди передбачає зв'язок між ними. Одне не є іншим. Кожен із них має власну відносну

автономію, але завжди у зв'язку [між собою]. Не *все є Богом*, як ми могли б висновувати з етимології слова пантеїзм, але *Бог є в усьому* [курсив наш – *А. П.*]. Бог протікає через усе; Бог присутній у всьому й перетворює всю реальність на храм. І навпаки, усе в Бозі. Ми існуємо лише через Бога, ми рухаємося лише через Бога, тому що ми завжди в Бозі, бо дійсно: 'У Ньому ми живемо, рухаємося та існуємо' (Діяння Апостолів 17:28)» (Boff, 1995, с. 50–51). Хоча одностайної відповіді на питання про відповідність панентеїстичної концепції Бога християнській ортодоксії немає, варто визнати узгодженість принципів, висловлених в LS, з переконаннями представників панентеїстичної думки: визнання присутності священного в істотах, які населяють світ і між якими «існує абсолютна взаємозалежність»; усвідомлення «вбудованості» людей у природу; бажання глобального «оновлюючого» діалогу тощо (Messias, 2024, с. 12).

Ще інакше до проблеми підходить польська дослідниця Анна Возніца, розглядаючи відношення між Богом і світом в енцикліці папи Франциска за допомогою богословської категорії *таїнства*. Подібно як кожне таїнство, світ являє собою видимий знак невидимої присутності й дії Бога. «Твердження, що «світ є таїнством» (LS 9), має на увазі таке: Бог присутній у матерії цього світу, хоча Він сам не є матерією; Він віддає Себе через тілесне, залишаючись нетілесним; і Його присутність є постійною» (Woźnica, 2022, с. 7). При цьому, наголошує авторка, коментуючи думку папи, присутність Бога в природі передбачає не тільки Його зв'язок із «незайманою» людством частиною творіння, а й із багатим світом культури, зокрема релігіями світу (Woźnica, 2022, с. 7).

Стосовно визначення моделі «Бог – світ» А. Возніца лише говорить про неслушність приписування папі Франциску пантеїстичного світогляду, однак, на жаль, не намагається ствердити чи спростувати панентеїстичну інтерпретацію його енцикліки. На нашу думку, слушне наголошення польської авторки на розумінні світу як таїнства в LS потребувало б також порівняння відповідних пунктів енцикліки папи Франциска з теорією *панса-крамента-лізму* як однієї з версій панентеїзму. «Простіше кажучи, – пояснює американський теолог Ганс Густафсон, – пансакраменталізм належить до світогляду, у якому всі речі (земні, тілесні, духовні чи інші) розглядаються як такі, що мають потенціал функціонувати як посередники (символи) священного (напр., божественного, Бога(ів) тощо)» (Gustafson, 2019, с. 4). Відносини між світом, Божеством та особами в цій концепції формуються за «принципом панентеїстичної пансакраментальності» (*principle of panentheistic pansacramentality*; скорочено – *PЗ*), згідно з яким «усе *сакраментально* існує у священному, а священне *сакраментально* існує в усьому» (Gustafson, 2019, с. 4). При цьому, застосовуючи категорію *таїнства*, за Густафсоном, варо враховувати таке: 1. Таїнства є не просто знаками, які вказують на зовнішнє сакральне, але чинять присутнім те, що символізують; 2. «Таїнства конкретизують священне» в наявному світі завдяки його матеріальним елементам; 3. Таїнства залучають осіб до участі в певних діях (Gustafson, 2019, с. 3). Здається, що пансакраменталізм є доволі близькою до LS версією панентеїзму. Називаючи світ таїнством, папа Франциск у кожному (живому чи неживому) об'єкті цього світу бачить потенційну можливість маніфестації священного, самого Бога. Зустріч же з Богом у творіннях спонукає людей до відповідального ставлення до навколишнього світу, активної позиції у справі збереження довкілля.

Висновки. Отже, намагаючись визначити модель відношення «Бог – світ» у змісті енцикліки папи Франциска «Laudato si'», дослідники одностайно заперечують можливість приписати їй пантеїзм: чіткі вказівки на трансцендентність Бога стосовно світу не залишають жодних сумнівів у цьому питанні. Натомість часте й виразне вказування папи на іманентність Бога у світі змушують філософів і богословів поставити питання про можливість окреслення моделі, представленої в Енцикліці, як панентеїстичної. Аналіз літератури за темою показав різний ступінь переконаності авторів статей щодо такого твердження: від однозначної *констатації панентеїзму* в «Laudato si'» (В. Манкузо, С. Вільямс, Ф. Краббе), визнання *близькості ідей енцикліки до панентеїзму* (В. Мендонса, Т. Мессіас) до певного *скепсису* в цьому питанні (Р. Баттоккіо, А. Кліффорд). Такий скепсис можна пояснити недостатньою ясністю самого концепту панентеїзму, а також різноманітністю доктрин, автори яких називають свої переконання панентеїстичними. Звідси

виникає низка питань: Які критерії варто застосовувати для визначення тієї чи іншої філософсько-релігійної рефлексії панентеїстичною? Відповідно, як відмежувати в окремих концепціях панентеїстичне «ядро» («есенцію») від різноманітних авторських інновацій? Чи не варто, з огляду на вказані труднощі, залишити деякі теорії в статусі «*близьких* до панентеїзму»? Чи взагалі панентеїзм потребує чіткого визначення (яке б відмежовувало його як від пантеїзму, так і класичного теїзму), чи можна розуміти під цим терміном сукупність множини споріднених за певними ознаками концепцій? Указані вище труднощі, на нашу думку, роблять аргументацію авторів, схильних уважати ідеї «Laudato si'» панентеїстичними, недостатньо обґрунтованою, а разом із тим відкривають перспективу подальших досліджень.

Список використаних джерел:

Енцикліка Святішого Отця Франциска «Laudato Si» про турботу за наш спільний дім (2019). Пер. Бюро УГКЦ з питань екології. Київ – Івано-Франківськ – Дрогобич: «Коло». 184 с.

Лущ, У. (2016). *Феномен секуляризації: наближення до трансцендентного: Монографія*. Львів: Літопис. 240 с.

Пальчик, А. О. (2024a). Між пантеїзмом і панентеїзмом: екофеміністична теологія у пошуках адекватної концепції Бога. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 48, 87–93.

Пальчик, А. О. (2024b). Типології панентеїзму: аналіз сучасних підходів. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 1, 214–223.

Святе Письмо Старого і Нового Завітів. (2015). Пер. І. Хоменко. Видавництво оо. Василіян «Місіонер». XX+1125+350 с.

Bańka, A. R. (2010). Koncepcja "zjednoczenia upodabniającego" w mistycznej doktrynie Jana od Krzyża. *Folia Philosophica*, 28. 169–192.

Battocchio, R. (2016). Il Dio della Laudato si', *Studia Patavina*, 63, 603–616.

Boff, L. (1995). *Ecology & Liberation: A New Paradigm. Ecology and Justice Series*. Maryknoll: Orbis Books. 187 p.

Clifford, A. M. (2017). Pope Francis' Laudato si,' on Care for our Common Home: An Ecofeminist Response. *CTSA Proceedings*, 72, 32–46.

Crabbé, P. (2023). Laudato si', Six Years Later. *Ecotheology – Sustainability and Religions of the World.* Ed. L. Hufnagel. IntechOpen. doi: 10.5772/intechopen.104441.

Gustafson H. (2019). Pansacramentalism, Interreligious Theology, and Lived Religion. *Religions*, 10(7)408. https://doi.org/10.3390/rel10070408.

Dei Filius (24 m. Aprilis, A.D. 1870). https://www.vatican.va/archive/hist_councils/i-vatican-council/documents/vat-i_const_18700424_dei-filius_la.html.

Davis, A. *Divine Wilder/ness nature, panentheism and eco-theological ethics. Claremont School of Theology Available*. URL: https://cst.academia.edu/AndrewMDavis.

Frohlich, M. (2016). ''O Sweet Cautery'': John of the Cross and the Healing of the Natural World. *Horizons*, 43, 308–331. doi:10.1017/hor.2016.63.

Livingstone, E.A. (2014). Panentheism. *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*. Oxford University Press. URL: https://www.oxfordreference.com/10.1093/acref/9780199659623.001.0001/acref-9780199659623.

Mancuso, V. (2015). *Dio e il suo destino*. Milano: Garzanti. 463 p.

Mendonca, V. (2015). A Metaphysics of Intersubjectivity for an Integral Ecology. The Relevance of Teilhard and Whitehead for the vision of Laudato Sí. *Asian Horizons*, 9:4, 748–762.

Messias, T. (2024). From Ecotheology to Ecospirituality in Laudato sí – Ecological Spirituality beyond Christian Religion. *Religions*, 15:68. https://doi.org/10.3390/rel15010068.

Palchyk, A. (2024). Interpretation of Biblical Texts in Contemporary Panentheistic Discourse. *Roczniki Teologiczne*, 71, Zeszyt Specjalny, 35–46.

Palma, A. (2023). Laudato Si' and Spatial Turn: A Theological Approach. Palma, Alexandre. *Religions*, 14(9)1111. https://doi.org/10.3390/rel14091111.

Pfeifer, K. (2020). Naïve Panentheism. *Panentheism and Panpsychism: Philosophy of Religion Meets Philosophy of Mind*. Paderborn: Mentis, 123–138.

Rohr, R. (2024). *Uniwersalny Chrystus*. Przekład W. Drążek. Kraków: Wydawnictwo WAM. 286 s.

Williams, S. N. (2019). Laudato Si' and the Environmental Imperative: a Compelling Theology for our Times? *European Journal of Theology*, 28:2, 144–153.

Woźnica, A. (2022). Sacramento-logic of Pope Francis. *Studia Bobolanum*, 33/1, 5–20.

References:

Entsyklika Sviatishoho Ottsia Frantsyska "Laudato si" pro turbotu za nash spilnyi dim [Encyclical letter "Laudato si" of the Holy Father Francis on care for our common home] (2019). Per. Biuro UHKTs z pytan ekolohii. Kyiv – Ivano-Frankivsk – Drohobych: "Kolo" [in Ukrainian].

Lushch, U. (2016). Fenomen sekuliaryzatsii: nablyzhennia do transtsendentnoho: Monohrafiia [Phenomenon of secularization: approaching towards transcendence: Monography]. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

Palchyk, A. O. (2024a). Mizh panteizmom i panenteizmom: ekofeministychna teolohiia u poshukakh adekvatnoi kontseptsii Boha [Between pantheism and panentheism: ecofeminist theology in search of an optimal concept of God]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii*, 48, 87–93 [in Ukrainian].

Palchyk, A. O. (2024b). Typolohii panenteizmu: analiz suchasnykh pidkhodiv [Typologies of panentheism: analysis of modern approaches]. *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*,1, 214–223 [in Ukrainian].

Sviate Pysmo Staroho i Novoho Zavitiv [Holy Scripture of Old and New Testaments]. (2015). Per. I. Khomenko. Vydavnytstvo oo. Vasyliian "Misioner" [in Ukrainian].

Bańka, A. R. (2010). Koncepcja "zjednoczenia upodabniającego" w mistycznej doktrynie Jana od Krzyża [The concept of "resembling unification" in John of the Cross' mysticism]. *Folia Philosophica*, 28, 169–192 [in Polish].

Battocchio, R. (2016). Il Dio della Laudato si' [The God of Laudato si']. *Studia Patavina*, 63. 603–616 [in Italian].

Boff, L. (1995). *Ecology & Liberation: A New Paradigm. Ecology and Justice Series*. Maryknoll: Orbis Books.

Clifford, A. M. (2017). Pope Francis' Laudato si,' on Care for our Common Home: An Ecofeminist Response. *CTSA Proceedings*, 72, 32–46.

Crabbé, P. (2023). Laudato si', Six Years Later. *Ecotheology – Sustainability and Religions of the World*. Ed. L. Hufnagel, IntechOpen. doi: 10.5772/intechopen.104441.

Gustafson, H. (2019). Pansacramentalism, Interreligious Theology, and Lived Religion. *Religions*, 10(7)408. https://doi.org/10.3390/rel10070408.

Dei Filius (24 m. Aprilis, A.D. 1870) [The Son of God (24-th of April, A.D. 1870)]. Retrieved from: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/i-vatican-council/documents/vat-i_const_18700424_dei-filius_la.html [in Latin].

Davis, A. *Divine Wilder/ness nature, panentheism and eco-theological ethics. Claremont School of Theology Available*. Retrieved from: https://cst.academia.edu/AndrewMDavis.

Frohlich, M. (2016). ''O Sweet Cautery'': John of the Cross and the Healing of the Natural World. *Horizons*, 43, 308–331. doi: 10.1017/hor.2016.63.

Livingstone, E. A. (2014). Panentheism. *The Concise Oxford Dictionary of the Christian Church*. Oxford University Press. Retrieved from: https://www.oxfordreference.com/10.1093/acref/9780199659623.001.0001/acref-9780199659623.

Mancuso, V. (2015). *Dio e il suo destino [God and his destiny]*. Milano: Garzanti [in Italian].

Mendonca, V. (2015). A Metaphysics of Intersubjectivity for an Integral Ecology. The Relevance of Teilhard and Whitehead for the vision of Laudato Sí. *Asian Horizons*, 9:4, 748–762.

Messias, T. (2024). From Ecotheology to Ecospirituality in Laudato sí – Ecological Spirituality beyond Christian Religion. *Religions*, 15:68. https://doi.org/10.3390/rel15010068.

Palchyk, A. (2024). Interpretation of Biblical Texts in Contemporary Panentheistic Discourse. *Roczniki Teologiczne*, 71, Zeszyt Specjalny, 35–46.

Palma, A. (2023). Laudato Si' and Spatial Turn: A Theological Approach. Palma, Alexandre. *Religions*, 14(9)1111. https://doi.org/10.3390/rel14091111.

Pfeifer, K. (2020). Naïve Panentheism. *Panentheism and Panpsychism: Philosophy of Religion Meets Philosophy of Mind*. Paderborn: Mentis, 123–138.

Rohr, R. (2024). *Uniwersalny Chrystus [The Universal Christ]*. Przekład W. Drążek. Kraków: Wydawnictwo WAM [in Polish].

Williams, S. N. (2019). Laudato Si' and the Environmental Imperative: a Compelling Theology for our Times? *European Journal of Theology*, 28:2, 144–153.

Woźnica, A. (2022). Sacramento-logic of Pope Francis. *Studia Bobolanum*, 33/1, 5–20.